

УДК 373.2.015.31

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/31.214336>

Світлана СМОЛЮК,
orcid.org/0000-0001-5427-1285
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна) Smoliuk.Svitlana@eenu.edu.ua

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «РОЗВИВАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ» ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті на основі вивчення наукової літератури висвітлено сутність поняття «розвивальне середовище» закладу дошкільної освіти в педагогічному контексті. Автором проаналізовано різні підходи до визначення терміна «розвивальне середовище» і його видів. Досліджено, що змістовий аналіз поняття «середовище» у між-дисциплінарному аспекті більшістю наук розкривається через фундаментальні категорії – «світ», «простір», «оточення», «місце», «умова». Акцентовано увагу, що сутність поняття «розвивальне середовище» трактується по-різному: це єдність соціальних і предметних засобів забезпечення різноманітної діяльності дитини; як система впливів і умов формування особистості за заданим зразком; як сукупність спеціально створених матеріальних і духовних умов у відкритій педагогічній системі; як комплекс матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, психолого-педагогічних умов; це сукупність природних і соціально-культурних предметних засобів найближчого і перспективного розвитку дитини.

Сучасні дослідники наголошують на тому, що розвивальне середовище закладу дошкільної освіти поєднує в собі природне довкілля, світ культури, сенсорно-пізнавальний простір, соціум, ігрове, мовленнєве середовище та середовище особистості дитини і необхідною умовою такого середовища є опора на особистісно зорієнтовану модель взаємодії між учасниками освітнього процесу. Визначено, що умова дотримується на основі вимоги принципів (безпеки; урахування статевих і вікових відмінностей; активності; емоційності, індивідуальної комфортності й емоційного благополуччя кожної дитини й дорослого; позитивно-емоційного навантаження; дистанції, позиції під час взаємодії; колективності і гнучкого зонування; відкритості–закритості).

Ключові слова: середовище, освітнє середовище, розвивальне освітнє середовище, предметно-розвивальне середовище, заклад дошкільної освіти.

Svitlana SMOLIUK,
orcid.org/0000-0001-5427-1285
Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of General Pedagogy and Preschool Education
Lesya Ukrainka Eastern European National University
(Lutsk, Ukraine) Smoliuk.Svitlana@eenu.edu.ua

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF “DEVELOPMENTAL ENVIRONMENT” OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION

The article, on the basis of studying of scientific literature, highlights the essence of the concept of “developmental environment” of preschool education in the pedagogical context. The author analyzes the different approaches to defining the term “developmental environment” and its types. It is investigated that the content analysis of the concept “environment” in the interdisciplinary aspect by most sciences is revealed through fundamental categories – “world”, “space”, “environment”, “place”, “condition”. Attention is focused on the fact that the essence of the concept of “developmental environment” is interpreted differently: it is the unity of social and substantive means of ensuring the various activities of a child; as a system of influences and conditions of personality formation according to a given pattern; as a set of specially created material and spiritual conditions in the open pedagogical system; as a set of material and technical, sanitary and hygienic, ergonomic, aesthetic, psychological and pedagogical conditions; it is a set of natural and socio-cultural subjective means of the immediate and future development of the child.

Modern researchers emphasize that the developmental environment of preschool education combines in itself natural environment, world of culture, sensory-cognitive space, society, playing, language environment and the environment of the child’s personality and the necessary condition for such an environment is reliance on personality-oriented model of interaction between participants in the educational process. It is determined that the condition is kept on the basis of the requirements of the principles (safety; consideration into account gender and age differences; activity; emotionality, individual comfort and emotional well-being of each child and adult; positive-emotional load; distances, positions during interaction; collectivity and flexible zoning; openness–closeness).

Key words: environment, educational environment, developmental educational environment, subject-developmental environment, preschool educational institution.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сучасні стратегії модернізації системи освіти в Україні актуалізують проблему розвитку особистості дитини дошкільного віку у процесі виховання. Вирішення завдань сучасної дошкільної освіти потребує ґрунтовної психолого-педагогічної основи для організації освітнього процесу та організації розвивального середовища, що є важливим напрямом реформи дошкільної освіти. Саме ефективне розвивальне середовище закладу дошкільної освіти спроможне забезпечити гармонійний та всебічний розвиток особистості дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвивальне середовище як невід’ємна частина дошкільної освіти було предметом наукового дослідження багатьох учених і висвітлено в працях Л. Виготського, Д. Ельконіна, О. Запорожця, А. Леонтєва, С. Рубінштейна та інших учених. У цьому напрямі працювали і працюють Л. Венгер, О. Дяченко, М. Подяков, Ф. Сохін. Психологічні дослідження доповнювалися з аналогічними пошуками в галузі педагогічної теорії (В. Петровський, Л. Стрілецька). У психолого-педагогічній літературі значна увага приділяється вивченню ролі середовища в становленні та розвитку особистості: А. Богуш, К. Крутій, В. Лозова, Н. Мойсеюк, В. Моляко, В. Нечаєв, В. Панов, І. Підласий, О. Писарчук, С. Подмазін, А. Хуторський. Проблемою особливостей середовища предметного, ігрового, творчого займаються М. Басов, П. Блонський, Д. Узнадзе та інші.

Мета статті – на основі вивчення наукової літератури дослідити сутність поняття «розвивальне середовище» закладу дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для вивчення стану зазначеної проблеми в історико-педагогічній науці та її цілісного викладу звернемося до витоків педагогічних досліджень розвивального середовища.

Поняття «середовище» введено у наукову термінологію ще в епоху Просвітництва як матеріальні та духовні умови життєдіяльності, що оточували людину.

Зміст «середовища» у сучасному тлумачному словнику визначено як: оточення, сукупність природних і соціально-побутових умов, а також сукупність людей, пов’язаних спільністю цих умов, в яких протікає діяльність людського суспільства, організмів (Тлумачний словник сучасної української мови, 2009).

Уперше трактування сутності поняття «освітнє середовище» зустрічаємо в наукових працях К. Ушинського, М. Пирогова, Я. Корчака, П. Лесгафта та ін.

У сучасній науці поняття «середовище» не є новим. Наприкінці XIX –поч. XX сторіччя знаходимо термін «педагогічне середовищезнавство», яким із різними відтінками значень оперують В. Вахтеров, П. Лесгафт, С. Шацький та інші. Аналіз змісту поняття «середовище» дає змогу констатувати, що в психолого-педагогічній науці воно набуло поширення у 20-х роках XX сторіччя завдяки використанню й упровадженню в практику педагогіки середовища С. Шацьким, дослідження суспільного середовища дитини П. Блонським, вивченню виховувального впливу навколишнього середовища А. Макаренком, В. Сухомлинським, середовища колективу Л. Новіковою та ін. Учені в процесі формування та розвитку зростаючої особистості виокремлювали зовнішні чинники, тобто середовище, міжособистісні взаємини, діяльність; та внутрішні – життєвий досвід дитини, її емоційний стан, цінності та установки.

Питання організації виховного процесу в розвивальному середовищі досліджували М. Монтессорі, Р. Штайнер, Р. Фахрутдінова та інші вчені; вплив освітнього середовища на актуалізацію духовно-творчого потенціалу особистості – Ш. Амонашвілі, А. Анохін, Ю. Бродський.

Для вивчення зазначеної проблеми корисними видаються думки вчених щодо аналізу сучасного освітнього середовища, в тому числі закладу дошкільної освіти.

Мегакатегорія «середовище» в історико-педагогічній науці вживається у різних контекстах, таких як: соціальне, освітнє, культурне, розвивальне, інформаційне, виховувальне, навчальне, просторово-предметне тощо.

Сутність середовища в історичній ретроспективі трактують у полідисциплінарному значенні.

Поняття «середовище» вперше було введено у гуманітарні науки, зокрема у філософію та психологію, ученим-філософом І. Теном (1828–1893), котрий висунув тезу про те, що ключовим у розвитку особистості є її приналежність до певного культурного, соціального, духовного, психологічного, етнографічного природного середовища, пов’язуючи головним чином розвиток здібностей дитини із впливом відповідного оточення.

С. Каплун розглядає вплив природного середовища на людину: метеорологічні явища (температура повітря, вологість, вібрація та ін.) чи біологічні чинники, від яких залежить стан здоров’я людини (освітленість та провітрюваність кімнат, організація робочого місця тощо). Учений-гігієніст значну увагу приділяє саме фізичному середовищу, яке оточує людину (Кошіль, 2017)

Водночас окремі науковці (приміром, соціолог Д. Маркович) поруч із природними виокремлюють так звані штучні умови, в яких людина реалізує свій потенціал і як природна, і як суспільна істота. Отже, ученим визначено природне та суспільне середовище, в якому вона взаємодіє.

Будь-яке середовище чинить певний вплив на людину (позитивний чи негативний). У педагогічному контексті цей вплив може бути стихійним і керованим (спеціально організованим, цілеспрямованим). Тому в умовах навчально-виховного процесу закладу дошкільної освіти надзвичайно важливо домогтися організації саме такого середовища, яке б сприяло розвитку особистісних цінностей особистості і характеризувалося переважачим позитивним впливом на неї. Особливо коли йдеться про систему дошкільної освіти, де пріоритетне значення відводиться методу прикладу у вихованні, оскільки діти дошкільного віку більшою мірою, ніж інші, схильні до наслідування поведінки оточуючих.

У трактуванні сутності середовища послуговуємось «теорією можливостей» Дж. Гібсона, що виникла у другій половині ХХ сторіччя. Американський психолог висунув думку про те, що навколишній світ синтезує такі складники: речі, середовище та поверхню. Водночас середовище, на думку вченого, не можна ототожнювати з простором, адже точки простору є ідентичними й позбавлені будь-якої унікальності. Дж. Гібсон небезпідставно зауважує, що будь-яке середовище створює сприятливі можливості для взаємодії, що пов'язана зі спілкуванням. Саме опановуючи реалії навколишнього середовища у спілкуванні та діяльності, формується особистість дитини.

У 1980-х роках на основі взаємодії людини із середовищем психолог М. Хейдметс вводить у наукову термінологію поняття «персоналізація середовища», тобто так звану «фіксацію» частини середовища для формування свого «Я» (Человек и среда, 1981: 67). Відповідно, середовище вчений визначає як певну частину навколишнього світу, з якою людина прямо чи опосередковано взаємодіє у відкритій чи латентній формі. М. Хейдметс вважає, що в єдиному світі існує багато різних середовищ, які вирізняють за певними об'єктивними характеристиками чи способами зв'язку із суб'єктами (Человек и среда, 1981: 61). Для нашого дослідження ці ідеї є вартісними в аспекті розуміння середовища як зовнішньої реальності стосовно суб'єкта діяльності, котрий керується певним життєвим досвідом. Тому об'єкти середовища слугують предметом для ідентифікації, в результаті якої відбувається ста-

новлення свого «Я», персоналізація середовища та суб'єкт-суб'єктна взаємодія.

Зазначимо, що у процесі взаємодії особистості та середовища відбувається двосторонній вплив: середовище впливає на формування та розвиток особистості та особистість створює власне «забарвлення» цього середовищу. Отже, поняття «середовище» виступає як сукупність різноманітних умов, у результаті яких відбувається взаємодія особистості з явищами реальної дійсності; а важливими характеристиками середовища є: цілісність, суб'єктивність, мінливість, багатовекторність, емоційна насиченість, мобільність та ін.

На думку О. Ярошинської, змістовий аналіз поняття «середовище» у міждисциплінарному аспекті більшістю наук розкривається через фундаментальні категорії – «світ», «простір», «оточення», «місце», «умова». Їх дослідниця характеризує таким чином: категорія «світ» дає уявлення, які співвідносяться із суб'єктом, про середовище як про деяку частину об'єктивної реальності; «простір» наповнює середовище такими властивостями, як: матеріально-процесуальна природа, структура і наявність кордонів; середовище трактується через «оточення» тільки для певного суб'єкта; категорія «місце» вказує, що середовище завжди конкретне, існує тільки в певному місці і в точний час; категорія «умови» визначає взаємозумовленість існування суб'єкта і середовища, тому що не тільки умови навколишнього світу становлять його основу, а й особистість, що формується, є невід'ємною умовою існування відповідного середовища, оскільки «умова» – це те, від чого залежить певний елемент із системи чи комплексу об'єктів, «з наявності якого за необхідності впливає це явище» (Писарчук, 2011: 13).

Щодо категорії «світ», то її влучно охарактеризував Г. Васянович: «Світ існує в людині, людина існує в світі. Але людина не просто існує у навколишньому світі, вона його пізнає або уникає пізнання, прикрашає, естетизує, «окультурює» або спотворює, дегуманізує». У цьому, на думку вченого, виявляється амбівалентність людини, суперечність, іноді непередбачуваність (Васянович, 2015: 335).

Проаналізуємо різні підходи до визначення розвивального середовища і його видів.

Науковець С. Новосьолова, досліджуючи проблему розвивального середовища закладу дошкільної освіти, пропонує такі визначення основних понять, що розкривають сутність цього середовища.

Середовище (освітнє) – це єдність соціальних і предметних засобів забезпечення різноманітної діяльності дитини.

Розвивальне освітнє середовище – це комплекс психолого-педагогічних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних умов, що забезпечують організацію життєдіяльності дітей у дошкільному навчальному закладі.

Розвивальне середовище – це єдність соціальних і природних чинників, які можуть впливати прямо чи опосередковано, миттєво чи довготривало на життя дитини.

Предметно-розвивальне середовище – це сукупність природних і соціально-культурних предметних засобів найближчого і перспективного розвитку дитини, становлення її творчих здібностей, що забезпечують різноманітність діяльності (Писарчук, 2011: 11).

Науковці Т. Русакова, Т. Бреусова розглядають освітнє середовище як комплекс матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, психолого-педагогічних умов, що забезпечують організацію життя дітей і дорослих у закладі дошкільної освіти (Писарчук, 2011: 11).

Розглядаючи освітнє середовище, С. Литвиненко визначає, що середовище можна назвати освітнім лише тоді, коли життя дитини в цьому середовищі надає їй можливість для самореалізації; якщо головною ціллю освітнього середовища є особистісний розвиток усіх учасників освітнього процесу (Писарчук, 2011).

В. Ясвін визначає освітнє середовище як систему впливів і умов формування особистості за заданим зразком, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і предметно-просторовому оточенні. Розвивальне освітнє середовище – це таке середовище, яке здатне забезпечувати комплекс можливостей для саморозвитку всіх суб'єктів освітнього процесу (Ясвін, 2001: 216).

М. Урбанська визначає освітнє середовище закладу дошкільної освіти як сукупність спеціально створених матеріальних і духовних умов у відкритій педагогічній системі, в якій за рахунок активної взаємодії педагога і дошкільника на основі принципів синергетики виникає нелінійний резонансний ефект посилення малих педагогічних впливів, що сприяє узгодженню темпів і рівнів розвитку, становленню творчої особистості, а також виникненню якісно нового рівня дошкільної освіти (Кошіль: 156).

На думку М. Братко, освітнє середовище – це загальний, сукупний, об'єднаний, інтегральний, цілісний чинник розвитку і становлення особистості, що відіграє значну роль у модифікації її поведінки, яка розгортається внаслідок запланованих і незапланованих впливів середовища,

взаємодії особистості з його складниками (Ємчик, 2017: 103).

Зміст поняття «розвивальне середовище» було вперше визначено Дж. Равеном як простір розвитку компетентності особистості, де акцентується на необхідності розвитку її мотивів, здібностей, постанов тощо.

Розвивальне освітнє середовище, вважає В. Ясвін, – це таке освітнє середовище, яке здатне забезпечувати комплекс можливостей для саморозвитку всіх суб'єктів педагогічного процесу (Ясвін, 2001: 218). Розвивальний психолого-педагогічний потенціал освітнього середовища виявляється в його спроможності задовольнити насамперед пізнавальні потреби дитини та трансформації їх у життєво значущі цінності.

У контексті досліджуваної нами проблеми цікавим є визначення К. Крутій, котра під *розвивальним освітнім середовищем* розуміє спеціально змодельовані умови, що забезпечують різноманітні варіанти вибору шляху розвитку й дорослішання особистості. Створення освітнього середовища дозволяє дитині усвідомити власні можливості, виявити ініціативу і всебічно реалізувати себе (Крутій, 2009).

На основі аналізу науково-педагогічних праць доходимо висновку, що сутність поняття «розвивальне середовище» трактується по-різному: це єдність соціальних і предметних засобів забезпечення різноманітної діяльності дитини; це система впливів і умов формування особистості за заданим зразком; це сукупність спеціально створених матеріальних і духовних умов у відкритій педагогічній системі; це комплекс матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, психолого-педагогічних умов; це сукупність природних і соціально-культурних предметних засобів найближчого і перспективного розвитку дитини.

Багато сучасних дослідників, які вивчають розвивальне середовище закладу дошкільної освіти, наголошують на тому, що воно поєднує в собі природне довкілля, світ культури, сенсорно-пізнавальний простір, соціум, ігрове, мовленнєве середовище та середовище особистості дитини і необхідною умовою такого середовища є опора на особистісно зорієнтовану модель взаємодії між учасниками освітнього процесу. Ця умова дотримується через реалізацію таких принципів розвивального середовища, як: безпечність, урахування закономірностей розвитку дітей, раціональність, динамічність, активність, комфортність кожної дитини, позитивне емоційне навантаження.

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що більшість педагогів-дослідників під таким поняттям розуміють оточення, яке складається із сукупності природних, соціальних, матеріальних чинників, які прямо чи опосередковано впливають на особистість дитини.

Отже, розвивальне середовище закладу дошкільної освіти (природне, предметне, соціальне) слід організувати так, щоб дитина мала можливість діяти (обстежувати, досліджувати,

експериментувати, раціоналізувати) і створювати (робити щось по-своєму), отримувала можливості вибору, потрапляла у ситуації, коли треба прийняти самостійне рішення і взяти на себе відповідальність за його наслідки для інших, самовизначитися. Правильно організоване розвивальне середовище дає також дитині можливість поступово, крок за кроком звільнитися від опіки дорослого, ставати незалежним, що є надзвичайно важливим саме в умовах закладу дошкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васянович Г. П. Ноологія особистості. Вибрані твори : в 7 т. Т. 7: Збірник наукових праць. Львів, 2015. 420 с.
2. Смічак О. Г., Семенов О. С. Освітнє середовище навчального закладу як детермінанта розвитку професійного потенціалу майбутнього вихователя. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки.* 2017. № 1 (350). С. 102–109.
3. Кошіль О. П. Освітнє середовище дошкільного навчального закладу: генеза та сутнісний зміст поняття. *Освітнологічний дискурс.* 2017. № 3–4. С. 150–162.
4. Крутій К. Освітній простір дошкільного навчального закладу. Ч. 1: Концепції, проектування технології створення. Запоріжжя : ЛПДС, 2009. 320 с.
5. Писарчук О. Т. Особливості формування предметно-розвивального середовища дошкільного навчального закладу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка.* 2014. № 4. С. 9–17.
6. Тлумачний словник сучасної української мови: Загальноживана лексика / за заг. ред. В. Калашника. Харків : ФОП Співак, 2009. 960 с.
7. Человек и среда. Психологические проблемы / под ред. Т. Нийт, М. Хейдметс, Ю. Круусвал. Таллинн : ТПИ, 1981. 167 с.
8. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. Москва : Смысл, 2001. 366 с.

REFERENCES

1. Vasianovych, H. P. (2015). *Noolohiia osobystosti* [Noology of personality]. *Vybrani tvory : v 7 t. T. 7: Zbirnyk naukovykh prats.* Lviv : Norma, p. 332–375 [in Ukrainian].
2. Lemchuk, O. H., Semenov, O. S. (2017). *Osvitnie sere dovishche navchalnoho zakladu yak determinanta rozvytku profesiinoho potentsialu maibutnoho vykhovatelja* [The educational environment of the educational institution as a determinant of the development of the professional potential of the future educator]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky : Serii: Pedahohichni nauky.* No. 1(350). Pp. 102–109 [in Ukrainian].
3. Koshil, O. P. (2017). *Osvitnie sere dovishche doshkilnoho navchalnoho zakladu: geneza ta sutnisnyi zmist poniattia* [Educational environment of preschool educational institution: genesis and essential content of the concept]. *Osvitlohichnyi dyskurs.* No. 3–4. Pp. 150–162 [in Ukrainian].
4. Krutii, K. (2009). *Osvitnii prostir doshkilnoho navchalnoho zakladu* [Educational space of a preschool educational institution]. Ch. 1: *Kontseptsii, proektuvannia tekhnolohii stvorennia.* Zaporizhzhia: LIPS. 320 p. [in Ukrainian].
5. Pysarchuk, O. T. (2014). *Osoblyvosti formuvannia predmetno-rozvyvalnoho sere dovishcha doshkilnoho navchalnoho zakladu* [Features of formation of subject-development environment of preschool educational institution]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Pedahohika.* No. 4. Pp. 9–17 [in Ukrainian].
6. *Tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: Zahalnovzhyvana leksyka* [Explanatory dictionary of the modern Ukrainian language: Common vocabulary]. Kharkiv : FOP Spivak, 2009, 960 p. [in Ukrainian].
7. *Chelovek y sreda. Psykholohicheskye problemy* [Man and the environment. Psychological problems]. Tallinn : TPY, 1981. 167 p. [in Russian].
8. *Iasvyn, V. A. (2001). Obrazovatelnaia sreda: ot modelirovaniya k prektirovaniyu* [Educational environment: from modeling to rectification]. Moskva: Smysl, 2001. 366 p. [in Russian].